

© Rosa Cumba

José Eduardo Agualusa (Huambo, Angola, 1960) és escriptor i periodista. Criat a Luanda, viu a cavall entre aquesta ciutat, Lisboa i Rio de Janeiro. Ha publicat més de trenta obres literàries que han estat traduïdes a més de vint-i-cinc idiomes. És també cofundador de l'editorial brasilera Língua Geral, articulista en diversos mitjans de comunicació i presentador del programa de ràdio *A Horas das Cigarras*, de la RDP África, sobre música i poesia africana. Ha rebut les beques literàries del Centro Nacional da Cultura, de la Fundação Oriente i de la Deutscher Akademischer Austauschdienst. L'any 2007 es va convertir en el primer escriptor africà a guanyar el premi Independent Foreign Fiction, atorgat pel diari britànic *The Independent* i el Consell de les Arts del Regne Unit, amb la novel·la *O Vendedor de Passados*. *Teoria general de l'oblit* (Periscopi, 2017) ha rebut el premi International Dublin Literary del 2017, i ha estat finalista del premi Man Booker International. Agualusa és considerat un dels escriptors africans més originals de les últimes dècades i una de les veus més importants de la literatura portuguesa.

Pere Comellas Casanova va néixer a Cal Rosal, al Berguedà, l'any 1965. Va estudiar biblioteconomia i portuguès. Treballa a l'àrea d'estudis portuguesos de la Universitat de Barcelona. Forma part del Grup d'Estudi de Llengües Amenaçades, dirigit per M. Carme Junyent. Creu que les teories i reflexions sobre la traducció literària són, encara que a vegades no ho sembli, molt útils i ajuden a aprendre l'ofici i a millorar. També creu que el més important d'una traducció literària és que sigui literària, més que no pas que sigui igual que l'original, cosa que d'altra banda és del tot impossible. Finalment, està convençut que la traducció és la cosa més important del món, perquè és l'única manera de construir una literatura universal i perquè demostra dia rere dia, i malgrat totes les mancances i frustracions, que qualsevol llengua conté potencialment tota l'experiència humana.

Ha traduït autors com Eça de Queirós, Moacyr Scliar, Paulina Chiziane, Mia Couto, Fernando Pessoa, Baltasar Lopes, Érico Veríssimo, Bernardo Kucinski, Nathacha Appanah, Edgar Morin, Helena Marques, Gonçalo M. Tavares i algun altre.

Xavier Aldekoa (Barcelona, 1981) és corresponsal a Àfrica de *La Vanguardia*, fa reportatges per a diversos mitjans i col·labora amb alguns diaris, revistes i ràdios. L'any 2009 va establir la seva residència a Johannesburg. En la seva feina aborda la vessant humana del continent africà.

És autor dels llibres *Oceà Àfrica* i *Fills del Nil* (Ara Llibres) i és cofundador de la revista *5W* i de la productora Muzungu. Li han concedit els premis X Memorial Joan Gomis de periodisme solidari, VI Lletres Enredades, Bona Premsa a la millor sèrie de reportatges el 2014 i el 2017, i el I Premi Revbela 2017. El 2016 va ser finalista del premi Cirilo Rodríguez al millor corresponsal d'un mitjà espanyol.

António Lobo Antunes – «És, sens dubte, un dels escriptors en llengua portuguesa més importants de la seva generació.»

Financial Times – «En aquest relat, basat en fets reals, un dels escriptors més originals d'Angola ha trobat el camí perfecte per examinar el passat recent i accidentat del seu país.»

Alan Kaufman – «Encreueu J. M. Coetzee amb Gabriel García Márquez i obtindreu José Eduardo Agualusa, el pròxim candidat portuguès al premi Nobel.»

Malcolm Forbes, The National – «La novel·la d'Agualusa és una poderosa anàlisi sobre la memòria personal i l'agitació col·lectiva, i un estudi profund sobre l'aïllament i el preu de la llibertat.»

Washington Independent Review of Books – «Un escriptor ple de talent.»

Star Tribune – «De la mateixa manera que Fernando Pessoa i Jorge Luis Borges, José Eduardo Agualusa és un il·lusionista literari que enlluerna amb les seves creacions. És un mestre de les estructures narratives.»

Maaza Mengiste, Words Without Borders – «La narració posa en entredit la separació entre “bons” i “dolents”, i et força a reconsiderar la història i les ficcions. Fa el que hauria de fer la millor literatura: mantenir-nos enganxats a la cadira, incapços de desprendre'ns-en.»

Irish Independent – «Cada pàgina vessa d'imaginació.»

The Guardian – «Agualusa és una de les estrelles més grans de l'escena literària en llengua portuguesa.»

The Irish Times – «La novel·la és atrevida, preciosa i sovint punyent. El triomf d'Agualusa és el triomf de l'empatia. Les crisis de Luanda i de la Ludo reflecteixen la crisi de la humanitat.»

Télérama – «Basat en un fet real, aquest relat és una variació poètica superba sobre l'existència d'una dona condemnada a una vida solitària i, encara més, sobre un país víctima de totes les rebel·lions.»

Séverine Kodjo-Grandvaux, *Jeune Afrique* – «Novel·la existencial o faula contemporània, aquesta obra de ficció ens arriba a través d'una escriptura rodona, poètica.»

Stéphane Loignon, *Le Parisien Magazine* – «Ple de dolçor i poesia.»

Olivia Marsaud, *Afrique Magazine* – «És una història increïble però certa que fa de terreny adobat per a aquesta ficció total, a partir de la qual l'autor convoca els dimonis de la història recent del seu país.»

Expresso – «Tot és possible en aquest món implacable, vibrant i complex de Luanda.»

The Scotsman – «L'escriptura d'Agualusa és tot un plaer.»

Mia Couto – «Agualusa és un traductor de somnis.»

José Eduardo Agualusa

Teoria general de l'oblit

Pròleg de Xavier Aldekoa
Traducció del portuguès de Pere Comellas Casanova

ANTÍPODA, 26

Títol original: *Teoria Geral do Esquecimento*

© José Eduardo Agualusa, 2012

(By arrangement with Literarische Agentur Mertin Inh. Nicole Witt e.K.,
Frankfurt am Main, Germany)

Primera edició: gener del 2018

© de la traducció: Pere Comellas Casanova, 2018

© de la il·lustració de la coberta: Mercè Iglesias i Alex Ferreira, 2018

© de la fotografia de l'autor: Rosa Cunha, 2018

© d'aquesta edició: Edicions del Periscopi SL, 2018

Publicat per Edicions del Periscopi SL

info@periscopi.cat

Web: www.periscopi.cat

Facebook: www.facebook.com/Periscopi

Twitter: twitter.com/Ed_Periscopi

Impressió: Romanyà Valls

Sant Joan Baptista, 35 / 08789 - La Torre de Claramunt (Barcelona)

Imprès a Catalunya – *Printed in Catalonia*

Edició a càrrec d'Aniol Rafel i Marta Rubirola

Disseny de la col·lecció, coberta, interiors i maquetació: Tono Cristòfol

Correcció: Miquel Saumell Santaegènia, Òscar Lozano i Núria Saurina Eudaldo

Aquest llibre s'ha imprès amb un paper offset cru de vuitanta grams i ha estat compaginat amb la tipografia Caslon Pro en cos 12.

Dipòsit legal: B-899-2018

ISBN: 978-84-17339-03-6

Aquesta obra ha comptat amb el suport de la Direcció General del Llibre,
els Arxius i les Biblioteques / Portugal

**REPÚBLICA
PORTUGUESA**

CULTURA

**DIREÇÃO-GERAL DO LIVRO, DOS ARQUIVOS E
DAS BIBLIOTECAS**

Tots els drets reservats. Queda rigorosament prohibida, sense l'autorització escrita dels titulars del copyright, sota les sancions establertes per la llei, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol mitjà o procediment, inclosos la reprografia i el tractament informàtic, i la distribució d'exemplars mitjançant el lloguer o préstec públics.

Pròleg

Cicatrius des de la finestra

Xavier Aldekoa

Angola és un país ple de cicatrius. La primera vegada que vaig visitar Luanda, l'any 2012, em va impressionar la calidesa de la gent i l'efervescència de la ciutat. Al centre de la capital, edificis antics d'aroma portuguès llanguien al costat d'edificis en construcció, plens de grues i de peons xinesos. Des del passeig marítim de la capital, acabat d'estrenar, es veia com brillaven els gratacels de vidre i a l'asfalt rugien cotxes de gran cilindrada i tapisseria de cuir. L'economia d'Angola creixia tan de pressa que les cicatrius no sempre quedaven a la vista, calia buscar-les. A Basural, per exemple. En aquest barri humil de la perifèria de Luanda, un laberint de carrers de terra, cases de xapa i escombraries a cada cantonada, hi vivia en Xose María. Tenia tretze anys i en feia tres que havia començat a viure al carrer. A partir d'aquí, la resta: fumava *dlama*, un haixix de baixa qualitat, i esnifava cola i gasoil. Tenia els cabells curts i arrissats i portava una samarreta morada amb un mico amb una guitarra que cridava que el rock era «Cool!». Encara no en tenia edat, però ja es penedia del passat:

—Vivia al carrer amb altres nens. Xuclava gasolina perquè vaig fer coses que no estan bé... xuclava gasolina per oblidar-me d'aquelles coses i d'altres.

Els carrers de Basural eren plens d'ombres sense res a fer. Homes adults, joves i adolescents s'ajuntaven a les cantonades per parlar de futbol i jugar a les dames o per veure passar la vida recolzats en un mur. L'atur i la pobresa dibuixaven un paisatge oposat al progrés i a la modernitat que conqueria el centre de la capital. Aquesta desigualtat, així com el passat gris d'en Xose Maria, era una cicatriu.

Abans de la independència, Angola ja era un tauler ple de morts. Però l'any 1974, quan la Revolució dels Clavells va portar aires de llibertat a Portugal i va fer marcir la dictadura de Salazar, la independència del país africà no va transformar la guerra de la independència en pau i prosperitat. Només va portar una guerra més llarga i més morts, la lluita a mort del govern socialista del Moviment Popular d'Alliberament d'Angola, que rebia el suport de Cuba, contra com a mínim tres organitzacions més: al capdavant, la UNITA, i als flancs, els seus guardaespalles de la CIA i la Sud-àfrica de l'apartheid. En Xose Maria era una herència tardana d'aquells vint-i-set anys de guerra. Durant el conflicte, el més llarg d'Àfrica, els nens que eren al carrer, molts d'ells orfes, altres d'abandonats o fugitius, eren considerats desplaçats de guerra, una conseqüència inevitable de la batalla. Però després de la pau del 2002, el drama dels nens del carrer va continuar com a resultat de les conseqüències de la guerra: famílies desequilibrades, atur i desigualtat.

Aquest llibre es capbussa en el temps en què s'obren les ferides. Uns quants dies abans de la independència d'Angola, mentre el país es converteix en una carnisseria i s'om-

ple d'homes de negocis sense escrúpols, mercenaris sense ànima i revolucionaris somiadors, la Ludovica es reclou. Encara que sembli contradictori, aquest gest obre una finestra des d'on treure el cap a la Història. L'últim pis de l'edifici més luxós de Luanda es converteix en una atalaia immillorable des d'on desxifrar la venjança entre germans, les tradicions ancestrals, l'alegria ingènua, l'odi per l'altre i la cobdícia desencadenada per les mines de diamants i el petroli. Angola s'espargeix davant dels ulls de la Ludovica, una mena de Robinson Crusoe a la inversa. Perquè la Ludovica comença a ser mestressa de la seva vida quan diu que no. Des d'aquest no, des de la negativa a fugir del país o a sortir al carrer, és testimoni de com la història recorre les venes del país.

Aquest llibre, magistralment escrit per l'angolès José Eduardo Agualusa, és una invitació a escapar. Per a la Ludovica, tancada a casa seva amb un gos i els seus llibres, l'escriptura i la lectura es converteixen en l'únic camí per alliberar-se i explicar què passa allà fora. La Ludovica fa de la lectura una sortida. «Els dies llisquen com si fossin líquids», escriu la portuguesa d'Aveiro. «No tinc més llibretes per escriure. Tampoc ja no tinc bolígrafs. Escric a les parets, amb trossos de carbó, versos breus. Estalvio menjar, aigua, foc i adjectius.»

Angola es dessagna i la Ludovica ens ho narra des de la seva clausura autoimposada. La creença en la màgia, la fam immisericable, l'amistat veritable i la barbàrie destructiva; tot s'escola per les esclatxes del seu apartament-univers.

Durant les pròximes pàgines, el lector no tindrà més remei que mudar de casa. Haurà d'ocupar el sofà, seure en una cantonada del llit o mirar per la finestra de la llar

luandesa de la Ludovica. Perquè a cada racó de casa seva té lloc Angola. «Per a qui escric?», es pregunta la Ludovica en un moment de la seva clausura. I respon: «Escric per a qui vaig ser».

Aquest llibre és sobre el passat d'Angola. Sobre el que va ser.

José Eduardo Agualusa

**Teoria general
de l'oblit**

NOTA PRÈVIA

La Ludovica Fernandes Mano va morir a Luanda, a la clínica Sagrada Esperança, les primeres hores del dia 5 d'octubre del 2010. Tenia vuitanta-cinc anys. En Sabalu Estevão Capitango em va regalar còpies de deu llibretes on la Ludo havia anat escrivint un diari, durant els primers anys dels vint-i-vuit que va estar enclaustrada. Vaig tenir també accés als diaris posteriors al seu rescat i a una vasta col·lecció de fotografies, fetes per l'artista plàstic Sacramento Neto (*Sakro*), dels textos i dibuixos al carbó de la Ludo a les parets de casa seva. Els diaris, poemes i reflexions de la Ludo em van ajudar a reconstruir el drama que va viure. Em van ajudar, em sembla, a comprendre-la. A les pàgines següents aprofito molts dels seus testimonis. El que llegireu, però, és ficció. Pura ficció.

*EL NOSTRE CEL
ÉS EL VOSTRE TERRA*

A la Ludovica mai no li havia agradat mirar al cel. De petita ja la turmentava un horror als espais oberts. Se sentia, en sortir de casa, fràgil i vulnerable, com una tortuga a qui haguessin arrencat la closca. De molt petita, sis, set anys, es negava a anar a l'escola sense la protecció d'un paraigua negre, enorme, fes el temps que fes. Ni la irritació dels pares, ni les burles cruels de les altres criatures la dissuadien del paraigua. Més endavant va millorar. Fins que va passar allò que ella en deia «L'Accident» i va començar a mirar-se aquell terror primordial com una premonició.

Un cop morts els pares, se'n va anar a viure a casa de la seva germana. Rarament sortia. Guanyava uns quants diners fent classes de portuguès a adolescents avorrits. A part d'això, llegia, brodava, tocava el piano, mirava la tele, cuinava. Al vespre s'acostava a la finestra i mirava la foscor com qui s'aboca a un abisme. L'Odete movia el cap, preocupada:

Què passa, Ludo? Tens por de caure entre les estrelles?

L'Odete feia classes d'anglès i alemany a l'institut. Estimava la seva germana. No anava de viatge per no deixar-la

sola. Passava les vacances a casa. Alguns amics li elogiaven l'altruisme. Altres li criticaven l'excessiva indulgència. La Ludo no s'imaginava vivint tota sola. Li sabia greu, però, haver-se tornat una càrrega. Pensava en elles dues com en bessones siameses, enganxades pel melic. Ella, paralítica, gairebé morta, i l'altra, l'Odete, obligada a arrossegar-la per tot arreu. Es va sentir feliç, es va sentir aterrida, quan la seva germana es va enamorar d'un enginyer de mines. Es deia Orlando. Vidu, sense fills. Havia anat a Aveiro a solucionar una complexa qüestió d'herències. Angolès, natural de Catete, vivia entre la capital d'Angola i Dundo, una població gestionada per la companyia de diamants on ell treballava. Al cap de dues setmanes de conèixer-se, per casualitat, en una confiteria, l'Orlando li va demanar que es casessin. Preveient un refús, coneixent les raons de l'Odete va insistir que la Ludo se n'anés a viure amb la parella. Al cap d'un mes estaven instal·lats en un pis immens, a l'última planta d'un dels edificis més luxosos de Luanda. L'anomenat Edifici dels Envejats.

El viatge va ser difícil per a la Ludo. Va sortir de casa atabalada, sota els efectes de calmants, gemegant i protestant. Va dormir tot el vol. L'endemà de matí es va despertar en una rutina semblant a la del dia abans. L'Orlando tenia una biblioteca valuosa, milers de títols, en portuguès, francès, castellà, anglès i alemany, entre els quals gairebé tots els grans clàssics de la literatura universal. La Ludo ara disposava, doncs, de més llibres però de menys temps, perquè va insistir a acomiadar les dues criades i la cuinera i s'ocupava ella tota sola de la feina domèstica.

Una tarda, l'enginyer va arribar a casa amb una caixa de cartró que duia amb tota cura. La va lliurar a la cunyada:

És per a tu, Ludovica. Perquè et faci companyia. Passes massa temps sola.

La Ludo va obrir la caixa. A dins, mirant-la espantat, hi va trobar un cadellet blanc, acabat de néixer.

Mascle. Pastor alemany, va explicar-li l'Orlando: creixen de pressa. Aquest és albí, poc comú. No li ha de tocar gaire el sol. Quin nom li posaràs?

La Ludo no ho va dubtar:

Fantasma!

Fantasma?

Sí, sembla un fantasma. Així, tan blanquet.

L'Orlando va arronsar les espatlles ossudes.

Molt bé. Serà el Fantasma.

Una elegant i anacrònica escala de ferro forjat pujava, en una espiral tancada, des de la sala de visites fins al terrat. Des d'allà, la mirada abastava bona part de la ciutat, la badia, l'Ilha de Luanda i, al fons, un llarg collaret de platges abandonat entre la randa de les onades. L'Orlando havia aprofitat l'espai per fer-hi un jardí. Una pèrgola de buguenvílies projectava al paviment, de maons, una perfumada ombra lila. En un dels racons hi creixia un magraner i uns quants bananers. Les visites ho trobaven estrany:

Bananers, Orlando? Això és un jardí o un hort?

L'enginyer s'irritava. Els bananers li recordaven el gran hort, comprimit entre parets de fang, on havia jugat de petit. Si fos per ell hauria plantat també mangos, nespres, una bona quantitat de papaiers. En tornar de l'oficina era allà on s'asseia, amb un got de whisky a l'abast de la mà, un cigarret negre encès als llavis, veient com la fosca conqueria la ciutat. El Fantasma l'acompanyava. El gosset també estimava el terrat. La Ludo, en canvi, es negava a

pujar-hi. Els primers mesos no s'atrevia ni a acostar-se a les finestres.

El cel d'Àfrica és molt més gran que el nostre, li va explicar a la seva germana: ens esclafa.

Un matí assolellat d'abril, l'Odete va arribar de l'institut, a l'hora de dinar, excitada i espantada. Havia esclatat algun merder a la metròpoli. L'Orlando era a Dundo. Va arribar aquell vespre. Es va tancar a l'habitació amb la seva dona. La Ludo els va sentir que discutien. Ella volia marxar d'Angola tan aviat com fos possible:

Els terroristes, estimat, els terroristes...

Terroristes? No tornis a dir aquesta paraula a casa meva. L'Orlando no cridava mai. Xiuxiuejava en un to agre, acostava el fil de la veu a la gola dels seus interlocutors, com una navalla: els tals terroristes lluiten per la llibertat del meu país. Soc angolès. No me n'aniré.

Van transcórrer dies agitats. Manifestacions, vagues, mítings. La Ludo tancava les finestres per evitar que el pis s'omplís de les rialles del poble als carrers, que esclataven a l'aire com focs artificials. L'Orlando, fill d'un comerciant de la zona del Minho establert a Catete a començament de segle i d'una luandesa mestissa que va morir al part, mai no havia conreat els vincles familiars. Un dels cosins, en Vitorino Gavião, va tornar a aparèixer aquells dies. Havia viscut cinc mesos a París, bevent, galantejant, conspirant, escrivint poemes en tovallons de paper, als bistrós freqüentats per exiliats portuguesos i africans, i així s'havia guanyat una aura de revolucionari romàntic. Els entrava a casa com una tempesta, desendreçava els llibres de les prestatgeries, els gots del bufet, i esverava el Fantasma. El gosset el perseguia, a una distància segura, bordant i grunyint.

Els camarades volen parlar amb tu, home!, cridava en Vitorino, donant un cop de puny a l'espatlla de l'Orlando. Estem negociant un govern provisional. Necessitem quadres. Tu ets un bon quadre.

Potser sí, admetia l'Orlando. De fet, de quadres prou que en tenim. El que ens falta és pintura.

Dubtava. Sí, murmurava, la pàtria podia comptar amb l'experiència que ell havia anat adquirint. Tanmateix, li feien por els corrents més extremistes del moviment. Comprenia la necessitat de més justícia social, però els comunistes, amb les seves amenaces de nacionalitzar-ho tot, l'espantaven. Expropiar la propietat privada. Expulsar els blancs. Trencar la cara a la petita burgesia. Ell, l'Orlando, estava orgullós de la seva, de cara, no volia que l'hi trenquessin. El seu cosí se'n reia, atribuïa els excessos retòrics a l'eufòria del moment, elogiava el whisky i se'n servia massa. Aquell cosí de cabellera arrissada, arrodonida, a l'estil Jimi Hendrix, amb la camisa florejada oberta al pit suat, espantava les germanes.

Parla com un negre!, l'acusava l'Odete. A més, fa pudor de suat. Sempre que ve empudega tota la casa.

L'Orlando s'enfurismava. Marxava amb un cop de porta. Tornava al vespre, més sec, més punxegut, un home molt emparentat amb les argelagues. Pujava al terrat, en companyia del Fantasma, d'un paquet de cigarrets, d'una ampolla de whisky, i s'hi quedava. En tornava a la nit, ple de foscors i d'una forta olor d'alcohol i de tabac. S'entrebancava, xocava contra els mobles, xiuxiuejant asprament contra la puta vida.

Els primers trets van marcar el començament de les grans festes de comiat. Els joves morien pels carrers, agitant banderes, i mentrestant els colons ballaven. La Rita, la veïna

del pis del costat, va canviar Luanda per Rio de Janeiro. La darrera nit va convidar dos centenars d'amics a un sopar que es va allargar fins a la matinada.

El que no ens puguem beure us ho deixem a vosaltres, va dir mentre ensenyava a l'Orlando el rebost on s'amuntegaven caixes i caixes d'ampolles dels millors vins portuguesos: Beveu-vos-les. L'important és que no en quedi cap per als comunistes.

Al cap de tres mesos l'edifici era gairebé buit. En contrapartida, la Ludo no sabia on ficar tantes ampolles de vi, caixes de cervesa, llaunes de conserva, pernils, penques de bacallà, quilos de sal, de sucre i de farina, a més d'una inacabable pila de productes de neteja i d'higiene. L'Orlando havia heretat d'un amic, col·leccionista de cotxes esportius, un Chevrolet Corvette i un Alfa Romeo GTA. Un altre li va donar les claus de casa seva.

Mai no he tingut sort, s'exclamava l'Orlando a les dues germanes, i era difícil de saber si era ironia o bé parlava seriosament. Justament ara que he començat a col·leccionar cotxes i cases apareixen els comunistes i m'ho volen prendre tot.

La Ludo posava la ràdio i la revolució entrava a casa: «El poder popular és la causa d'aquest sidral», repetia un dels cantants més populars del moment. «Ei, germà», cantava un altre: «estima el teu germà / no et fixis de quin color és / hi has de veure un angolès. / Amb el poble d'Angola unit / la independència arribarà». Hi havia melodies que no coincidien amb les lletres. Semblaven robades de cançons d'una altra època, balades tristes com la llum d'un capvespre antic. Espiant per la finestra, mig amagada darrere de les cortines, la Ludo veia passar camions carregats d'homes. Uns aixecaven banderes. Altres, pancartes amb les paraules d'ordre:

«Independència total!»

«Prou de 500 anys d'opressió colonial!»

«Volem el Futur!»

Les reivindicacions acabaven amb signes d'exclamació. Els signes d'exclamació es confonien amb els matxets que portaven els manifestants. Els matxets també brillaven a les banderes i a les pancartes. Hi havia homes que en duïen un a cada mà. Els alçaven. Feien picar les fulles les unes contra les altres, en un xiscle lúgubre.

Una nit, la Ludo va somiar que sota els carrers de la ciutat, davall dels respectables casalots de la Baixa, s'hi desplegava una interminable xarxa de túnels. Les arrels dels arbres penjaven, lliures, de les voltes. Milers de persones vivien als soterranis, enfonsades en el fang i la foscor, alimentant-se del que la burgesia colonial llençava a les clavegueres. La Ludo caminava entremig de la gentada. Els homes brandaven matxets. Feien picar les fulles les unes contra les altres i el soroll ressonava pels túnels. Un d'ells se li va acostar, va enganxar la cara bruta a la de la portuguesa i va somriure. Li va dir a l'orella, amb una veu greu i dolça:

El nostre cel és el vostre terra.